

VÉKÁS JÁNOS

Mi a nemzet?

„Az a látszat keletkezhet, mintha túl sokat foglalkoznánk magától értetődő dolgokkal. Csakhogy azok az adatok, amelyekkel mindenfajta tudományos vizsgálatnak foglalkoznia kell, másfajta összefüggésben magától értetődők, mint amelyekben jelentősek.”

(Thorstein Veblen)

Ebben az elemzésben keresem az olyan nemzetértelmezést, amely a kelet-közép-európai régió stabilitásának feltételeit kutató gondolkodás szempontjából hasznosítható. Megkíséreltem szembesíteni a tényekkel azt a feltételezést, amely szerint a nemzet meghatározásával kapcsolatos gondokat, akárcsak a nemzetek közötti harmonikus együttélés feltételeinek kialakítását az állam olyan ideológiai manipulációs és instrumentalizációs törekvései nehezítik, amelyekkel, erőszakintézményeit is felhasználva, túlterjeszkedik az állampolgári jogegyenlőség védelmezésének feladatán. Példaként a jugoszláv állam kialakulásának és széthullásának egyes mozzanatait ismertetem. Javaslatként kifejtem, hogy az állam ezen instrumentalizációs törekvéseivel szemben a nemzeti közösségeket a körülményeknek megfelelő autonóm intézményrendszer kialakításával célszerű megvédeni.

1. AZ ELVEK TISZTÁZÁSA

1.1. A fogalmak meghatározása

Az elemzésben vizsgált közösségszerveződési formák definiálásával kapcsolatban sok az évszázadok óta tartó értelmezési vita, amelyek háttérben ugyanúgy meghúzódnak őszinte kételyek, mint hatalmi érdekek. E viták tag-

lalásába most aránytévesztés lenne belebocsátkozni. Ehelyett röviden, az elemzés célját és szempontjait szem előtt tartva (kizárólag az egymástól való megkülönböztetés céljából) kell meghatározni, milyen értelemben használjuk a fogalmakat, érvényességük feltételezett tartományát is megjelölve (az ezredforduló kelet-közép-európai valósága).

Civilizáció – az emberi faj meghatározott egyedeinek és közösségeinek *legtágabb* kerete, amelyben (egy feltételezetten egyedi és domináns szintetikus identitás-kategória alapján) definiálni tudják magukat az e kereten kívül álló egyedekhez és közösségekhez viszonyítva.

Kultúra – az egyedek és közösségek *értékrendjét és életmódját* meghatározó, összetartozásuk alapját képező sajátos, nemzedékről-nemzedékre átöröklött intellektuális javak összessége.

Nemzet – az egyedek *tudatosan vállalt* közössége, amelyben aktív módon törekednek értékrendjük és életmódjuk érvényesítési feltételeinek megteremtésére és fenntartására.

Társadalom – az egyedeknek egy meghatározott *domináns eszme* (ún. „társadalmi kultúra”?) elfogadása által kialakult közössége, amely fenntartása érdekében elfogadják egymás sajátos kulturális mintáit és az egymás közötti viszony magatartási szabályait.

Állam – meghatározott egyedek (állampolgárok) körére vonatkozó magatartási szabályok kodifikálását és érvényesítését szolgáló (az erőszak alkalmazásának monopóliumát is birtokló) *hatalmi* intézményrendszer.

1.2. Hasznosság és érték

Azt, hogy valami hasznos vagy káros, célszerű vagy célszerűtlen, csak annak a fényében tudjuk megítélni, hogy milyen eredményt kívánunk vele elérni. Mit kívánunk tehát azzal elérni, ha támogatjuk vagy ellenezzük a nemzeti jelleg megnyilvánulását, a nemzeti érdek érvényesülését, s ennek keretében a kisebbségek autonómiatörekvéseit is, ha fontosnak tartjuk oktatási, kulturális, tájékoztatási intézményeik működését, ha figyelemmel kísérjük létszámuk és a társadalomban elfoglalt helyük alakulását, ha a kisebbségek tagjai-

nak vagy szervezeteinek kormányzati szerepvállalásával kapcsolatos előnyöket és hátrányokat mérlegeljük?

Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, a hasznosság mércéje az egyén és a közösség szabad érdekérvényesítése, önmegvalósítása, mert ez a dinamizmus forrása, s ugyanakkor ennek lehetősége alapozza meg a stabilitást.

A kérdés azonban az, hogy az érdekek mennyire abszolutizálhatók. Vannak-e olyan általános értékelvek, amelyek alapján meghatározható az egyes érdekek elsődleges vagy másodlagos volta? Magában véve lehet-e érték a részérdek érvényesítése, amikor az emberiség az integráció felé halad, s ezt a szóvalódi értelmében „haladásnak” tekintjük? Egyáltalán: mi a „rész” és mi az „egész”?

1.3. Univerzális és partikuláris

Az univerzális és a partikuláris konfliktusában mindig az univerzális érvényre jutása a domináns. Ennek az elvnek az elfogadása teszi számunkra lehetővé, hogy értelmet tulajdonítsunk a tudatos emberi cselekvésnek, ugyanakkor pedig megköveteli tőlünk, hogy megbékéljünk a mindenséggel, mondhatnánk úgy is, hogy elfogadjuk: a szabadság a felismert szükségyszerűség. Az univerzális szerkezete viszont a partikularitások sokaságát foglalja magában, amelyek dinamizmusa, helykeresése, térfoglalása jelenti a fejlődést, miközben minden új a peremről érkezik és minden többség a kisebbségből keletkezik. A partikularitások közötti egyensúly teremti meg a harmóniát, az univerzalizálódás feltételét. A globalizáció során most szembesülünk azzal a folyamattal, amelyben az egyes partikularitásoknak, az univerzalizálás letéteményeseiként a maguk helyzetét definiálni igyekezvén, szembe kell nézniük más partikularitások hasonló törekvéseivel. El kell fogadniuk, hogy nem „a civilizáció” van, amely terjeszkedéssel válik univerzálissá, hanem a civilizációk felemelkedésének és hanyatlásának évezredes folyamatában most az univerzalizálódás (globalizációnak is nevezhető) előttünk álló szakaszában e civilizációk belső konzisztenciája megszilárdulásának, strukturálódásának, ugyanakkor az egyes civilizációk közötti viszony új szabályrendszere kialakulásának kora vetet kezdetét.

Mondhatnánk: az univerzalizálódás folyamatában ki kell várni a belső érés szakaszait. Ugyanakkor az egyes civilizációk belső szerkezete is hasonlóképpen alakul. Fejlődésük alapvető feltétele a saját partikularitásaik közötti egyensúly megszilárdulása. De vajon mely elemek tekinthetők e civilizáción

belüli partikularitások letéteményeseinek? És melyek azok az elvek, amelyek érvényesítésével az egyes civilizációkon belüli partikuláris entitások belső harmóniával rendelkező egységekké szervezhetőek?

A civilizációk strukturálódásának alapvető elve szellemi-kulturális alapú. Ha kiindulópontként elfogadjuk ezt az elvet, akár csak azt, hogy ez az emberi természet jellegéből fakad, akkor hasonló rendezőelvet kell feltételeznünk a civilizációkon belüli partikuláris entitások kötőszöveteként is. Ha azt állítjuk, hogy „a nemzetet egyaránt lehetséges politikai szerveződésként és kulturális mintaadóként felfogni”, akkor a nemzet fogalmát a „civilizáción belüli partikularitás” mint gyűjtőfogalom értelmében használjuk, amely magában foglalja a „politikai nemzet” és a „kulturális nemzet” fogalmát. A „politikai nemzet” (értelmezésünkben: társadalom) integráló elve, a domináns eszme („társadalmi kultúra”) mozgósító ereje attól függ, hogy a társadalom mind több rétege tudott-e azonosulni eszmei-érzelmi, szellemi-kulturális tartalmaival, ami aztán meghatározta cselekvését, értékrendjét és életmódját is.

E logikát követve el kell jutnunk ahhoz a következtetéshez, hogy a „politikai nemzet” valójában csak átmeneti állapot a szellemi-kulturális értelemben vett nemzet fejlődésének útján, és így illeszkedik bele a civilizációt képező partikuláris entitások sorába.

1.4. Differenciáció és integráció

Magyarán: az integráció csak akkor lehet szerves és tartós, ha az alapját képező domináns eszme érvényesítését a részérdekeket képviselő egységek (entitások) közös érdekként értékelik és érzékelik. Ha tehát a rész-entitások szellemi-kulturális értelemben sem érzik úgy, hogy a domináns eszme elfogadása a közöttük fennálló érdekviszonyok rájuk nézve hátrányos megváltoztatását jelenti vagy spontán módon, vagy úgy, hogy valamely rész-entitás a saját partikuláris érdekét egyetemesnek feltüntetve igyekszik azt érvényesíteni.

Az integráció előfeltétele tehát a részérdekeket képviselő entitások közötti viszony stabilitása, vagyis az, hogy az entitások a közösségen belüli helyzetüket méltányosnak érzékelik, és bizalommal tekintsenek egymásra az ilyen méltányosnak tekintett viszony megtartása iránti igény tekintetében.

Ehhez először saját érdekeiket kell feltárniuk és világosan megfogalmazniuk, majd az érdekegyeztetés során kialakítaniuk azt az intézményrendszert, amely hosszú távon szavatolja az érdekérvényesítést. Először tehát differenciálódniuk kell, hogy utána stabil integrációkat hozhassanak létre. Számos tör-

ténelmi példát sorolhatnánk arra, hogy milyen gyorsan széthullanak a nem ilyen módon létrejött vagy erőszakkal létrehozott egységek.

2. AZ ÁLLAMHATALMI PRAGMATIZMUS CSÓDJE

2. 1. Az állam mint bajkeverő

A nemzetnek, mint közösségszervezési rendezőelvnek (afféle „nulladik szintű”, a többi intézményt keretbe foglaló társadalmi intézménynek) a meghatározásában jelentkező kettősség, vagyis az államnemzet és a kultúrnemzet fogalmának kialakulása alapvetően az állam azon törekvésében gyökerezik, hogy az erőszak legális gyakorlásának általa birtokolt monopóliumát felhasználva igyekszik magának kisajátítani az eszmék társadalomszervező erejének monopóliumát is.

Mondhatnánk úgy is: a szolga akar gazdájának urává válni.

Amikor a *konstituálódó állam* fennhatósága alá tartozó egyedek – állampolgárok – jelentős száma különböző kulturális-civilizációk körökhöz tartozik, akkor homogenizációs törekvéseinek eszközüül az államnemzet elvét igyekszik alkalmazni, hangoztatván, hogy a joghatósága alá tartozó terület egészén élő személyek egyenlősége (és nem a különbözőségüket is tiszteletben tartó egyenjogúsága) olyan alapvető alkotmányos alapelv, amely a belső rend stabilitásának letéteményese. Ha azonban a hatalomgyakorlás során erőszakintézményei által nemcsak a különböző kulturális-civilizációs körökhöz tartozó személyek és közösségek által konszenzuálisan elfogadott magatartási szabályoknak igyekszik a jog és az anyagi hatalom eszközeivel érvényt szerezni, hanem egyetemesként tüntet fel bizonyos nemzeti színezetű részérdekeket is, ilyenkor az államnemzeti koncepció látszatra liberális elve mögött a nemzeti érdekérvényesítés szempontjából az államhatalom döntési mechanizmusában domináns helyzetben lévő tényezők burkolt nemzeti homogenizációs törekvéseiről beszélhetünk.

Másrészt, amikor az *expanzív állam* befolyását területének és állampolgárainak körén kívülre is igyekszik kiterjeszteni, akkor a lehetséges homogenizációs elvek között a kultúrnemzet elvét is előtérbe helyezi, azzal érvelve, hogy az állam (tehát a „nemzetállam”) valójában a nemzet, mint azonos értékeken és érdekeken alapuló primáris közösség érdekérvényesítő eszközének a megtestesülése.

E kétfajta megközelítésnek az állami ideológia szempontjából értelmezett utilitarista jellegét mi sem mutatja világosabban, mint az, hogy az álla-

mok mennyire következtelenül érvelnek az egyik vagy a másik elv mellett különböző történelmi időszakokban, vagy akár egyidejűleg is különböző helyzetekben.

Amíg elemzésünk tárgyának – tehát a nemzetnek – a lényegét nem sikerül világosan elhatárolni az állami instrumentalizáció során ráakódott másodlagos jellemzőktől, addig nem tudunk konzisztens választ adni a kérdésre: mi a nemzet? És ami még aggasztóbb: ezzel együtt arra a kérdésre sem tudjuk megadni a választ, hogy a civilizációs fejlődés nyomvonalán haladó integráció (globalizáció?) előmozdítása érdekében az államok és nemzetek, az állami és a nemzeti érdekek, értékek közötti harmonikus viszony kialakulása milyen intézményes megoldások által serkenthető.

2. 2. *A jugoszláv példa*

Lássunk néhány példát e következtelenség tudatos alkalmazására Jugoszlávia második világháború utáni történelméből. E tekintetben a második Jugoszlávia történelmének három szakaszát különböztethetjük meg: a konstituálódás szakaszát, a sikertelen stabilizálódási kísérlet időszakát és végül a széthullás folyamatát.

2. 2. 1. *A konstituálódás szakasza*

A Jugoszlávia föderatív berendezésével és különösen Szerbiának a föderáció belüli helyzetével kapcsolatos nézetellentétek már a háború befejezése előtt, Szerbia Nagy Antifasiszta Népfelszabadító Szkupstinájának ülésén (1944. november 9–12.) megmutatkoztak, amikor a felszólalók bírálták azokat a nézeteket, amelyek szerint „a népfelszabadító mozgalom a szerb földek szétszakításán dolgozik, hogy legyengítse a szerb népet a horvátok és mások javára”. Ekkor Vajdaság helyzetével kapcsolatban Aleksandar Ranković beszédében kijelentette: „Mint tudjátok, Vajdaságban fogamzott meg az új szerb kultúra. De Vajdaságban a lakosság kevert (szerbek, horvátok, magyarok, más kisebbségek és ezidáig németek). Vajdaság bizonyos különleges történelmi és egyéb sajátosságokkal rendelkezik. Ugyanakkor azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a Vajdaságban élők többsége szerb, és hogy őket vértük és hagyományaik Szerbiához kötik. Vajdaság kérdését maga a vajdasági nép dönti majd el, méghozzá oly módon, hogy egyszerre megszilárdítja kapcsolatát Szerbiával, és biztosítja magának azokat a különleges, sajátos jogokat, amelyek Vajdaság különleges, sajátos helyzetéből erednek. Mint ismeretes, Vajda-

ságban jelenleg katonai közigazgatás van, és ezidáig, főleg ezen okból, nem került sor Vajdaság konkrét és végleges nyilatkozatára ebben a kérdésben.”

Ranković tehát, amikor a vajdasági szerbek és a szerbiai szerbek egybetartozásáról beszél, két szempontra hivatkozik: a vére és a hagyományra. Ugyanakkor a döntés jogát a „vajdasági népre” ruházza át, tehát a nemzeti érdek megvalósításának módját az állampolgári jogegyenlőség köntösébe bújtatja. A logikai átfedés akkor következetes, ha a maga által is kihangsúlyozott állítást, amely szerint „a Vajdaságban élők többsége szerb”, egyúttal akként is értelmezi, hogy a „vajdasági nép” nemzeti hovatartozása alapján fog dönteni.

Hogyan érvelne azonban egy hasonló beállítottságú politikus, ha Vajdaság egészében vagy részében e feltételek még ilyen viszonylagos módon sem lennének jelen? Sreten Vukosavljević telepítésügyi miniszter ugyanebben az időben a következőképpen érvelt a vajdasági magyarok kitelepítésére vonatkozó javaslat kapcsán: „Magyarjaink között több mint 100 ezer földnélküli béres van. Több tehát, mint amennyinek kevés a földje. Nekik mindannyiuknak ugyanúgy földet kell adni, ha itt maradnak, mint a jugoszlávoknak. Mi egyáltalán semmilyen különbséget nem tehetünk majd polgáraink között. Azoknak, akik az országban maradnak, teljesen egyenrangúaknak kell lenniük. De ha a magyaroknak is adunk földet, még jobban elmagyarosítjuk Vajdaságot, és teljesen kimerítjük a földalapot. Nem adhatunk majd földet még a háború minden harcosának sem, se pedig azoknak a családjaiknak, akik a háborúban való részvétel és szenvedések árán szereztek jogot a földre. Emiatt most legalább annyi magyart kell kitelepítenünk, hogy a kitelepített magyarok földje elegendő legyen az itt maradó magyarok kielégítésére. Legalább annyit kell kitelepítenünk, hogy Vajdaságot ne magyarosítsuk el jobban, mint amilyen most. Meg kell teremtenünk a földosztás helyes politikájának alapját, amely lehetővé teszi, hogy a magyarok teljesen egyenrangúak legyenek a jugoszláv vérű polgárokkal. Máskülönben, ha Vajdaságban magyar többségű területek lesznek, az ilyen politika – más milyent pedig nem folytathatunk majd – teljes abszurditás lenne. Vajdaságot jobban elmagyarosítaná, mint ahogyan azt a magyarok saját országukban tették. A magyaroknak Vajdaságban földet kell adnunk. Se nem küldhetjük őket ipari munkákra nagyobb mértékben, mint a jugoszlávokat, és nem is telepíthetjük őket szét többi tartományainkba. Vajdaságban semmi mást nem tehetünk a magyar lakossággal, mint amit a jugoszlávokkal is teszünk. Ezért nem hagyhatunk a Vajdaságban több magyart, mint amennyi nem lesz számunkra veszélyes. Csak így lehetünk majd velük szemben teljesen nagylelkűek, és így tekinthetjük majd őket

mindenben, így a földosztásban is teljesen egyenjogú polgároknak. Az ilyen politikához, amely számunkra az egyetlen lehetséges politika, most meg kell teremteni a lehetőséget azáltal, hogy a magyarok arányát arra a szintre csökkentjük, amely számunkra az ilyen politikát lehetővé teszi. Erre a magyarok nagyobb számának kitelepítése az egyetlen mód.”¹

Vukosavljević is az állampolgári jogegyenlőségnek, vagyis a vajdasági magyaroknak a „jugoszláv vérű” polgárokkal való egyenlőségének híve, de csak abban az esetben, ha nem csak számbelileg, de anyagi erejüket tekintve is az utóbbiak vannak fölényben.

Két markánsan szerb politikust idéztünk. Hogyan nyilatkozott meg e kérdésben Tito, akinek e rendkívül bonyolult, három civilizációt és több tíz nemzetet/nemzetrészt egybefogni igyekvő, jórészt a világpolitikai helyzet szülte államképződmény egybetartásának történelmi kihívása adatott? 1945. május 27-én a szlovén népképviselők előtt kijelentette: „Jugoszlávia szabad. Felszabadítottuk Triesztet, Isztriát, Karintiát. Karintiát felszabadítottuk, de a nemzetközi helyzet olyan volt, hogy ideiglenesen vissza kellett vonulnunk. Karintia a miénk és harcolni fogunk érte (...) Nektek, a szlovén nép képviselőinek megígérhetjük, hogy meg tudjuk majd őrizni mindazt, amit együtt szereztek a szlovén néppel, és megígérjük, hogy azok a testvéreink, akik még nincsenek együtt velünk, együtt lesznek velünk.”²

Hasonlóképp nyilatkozott a Szövetségi Képviselőházban 1947. március 31-én mondott külpolitikai exozéjában is: „Kormányunk emlékiratot intézett a Négy Nagy konferenciájához és okmányszerűen megdönthetetlenül igazolta követeléseink jogosságát Karintia Jugoszláviához való csatolására, mivel ezt a területet nagyobbára szlovének lakják és néprajzilag, valamint történelmi szempontból bennünket illet meg. Ezenkívül karintiai testvéreink maguk is kitartóan követelik, hogy csatlakozhassanak anyaországukhoz – a Szlovén Népköztársasághoz (...) A nyugati országok, elsősorban Anglia és Amerika képviselői konokul ellenzik jogos követeléseink kielégítését, és azt, hogy a tisztára szlovénlakta Karintia területét Jugoszláviához csatolják (...) Karintia kérdése azonban a mi számunkra nincs elintézve, és nem kerül le a napirendről mindaddig, amíg egy napon nem rendeződik számunkra igazságosan.”

1 Nikola Gačša: *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. Matica srpska, Novi Sad, 1984.

2 Karintia a miénk és harcolni fogunk érte. Tito marsall beszéde a szlovén népképviselőház. *Magyar Szó*, 1945. VI. 5.

Mi tehát a hivatkozási alap: „egyesülés a testvérekkel”, „csatlakozás az anyaországhoz”, mivel a terület „néprajzilag valamint történelmi szempontból” Jugoszláviát illeti meg.

Ennek fényében mit tud mondani az albánoknak? Amikor 1945 áprilisában (ekkor még nyitott volt a Balkáni Föderáció kérdése is) Belgrádban fogadja a kosovói albánok küldöttségét, a következő szavakkal üdvözlí őket: „Kosovo népeinek olyan testvériséget és egységet kell megvalósítaniuk, hogy a siptár népnek mindegy lesz, hogy Albánia vagy Jugoszlávia határai között él-e”.

És egy újabb megközelítés: Macedónia. 1949. augusztus 2-án a Macedón Népköztársaság fennállásának 5. évfordulója alkalmából Szkopjében mondott beszédében Tito kifejtette: „A nemzeti kérdés helyes megoldásának lényege az, hogy minden egyes népnek teljes joga van kormányozni önmagát. Mi elvetjük az uralkodó nemzet elméletét, bármennyire is nagyobbak egyes népeink a másikinál (...) A nemzeti kérdés helyes megoldásának lényege az, hogy minden egyes nép összes testi, szellemi és anyagi erőit mindenekelőtt a maga jólétének növelésére használja.”

Ötféle helyzet, ötféle elvi-elméleti megközelítés az államérdek hatékony gyakorlati érvényesítése érdekében, amelynek keretében a nemzeti szempont csupán instrumentum. S hogy az államérdek ilyen pragmatikus értelmezése az ideológiai alapelveket is felülírja, azt megmutatja Titónak a horvátországi katolikus papság képviselői előtt mondott beszéde (1945. június 7.): „A magam részéről azt kell mondanom, hogy egyházunknak nemzetinek kell lenni és jobban hozzá kell simulni nemzetünkhöz. Lehet, hogy Önök előtt különösen hangzik, hogy ennyire szilárdan kihangsúlyozom a nemzeti vonalat, azonban túl sok vért láttam, túl nagy szenvedését népünknek, és azt kívánom, hogy a lelkesység Horvátországban legyen közelebb a néphez, mint eddig volt. Bár nem formálok jogot arra, hogy Rómát, az Önök legfelsőbb római szervezetét elítéljem – nem, ezt semmiképpen nem akarom – mégis meg kell mondanom, hogy ezt az ügyet kritikusan szemlélem. Mert ez az intézmény mindig jobban hajlott Itália felé, mint népünk felé. Szeretném, hogy a katolikus egyház Horvátországban, most, hogy minden előfeltétel megvan, minél nagyobb önállóságot nyerjen. Ezt szeretném, ezek az alapkérdések. Ez az alap, amelyből kiindulva a másodrendű kérdések elintézése már könnyű dolog lesz.”

Néhány nappal korábban (1945. június 4.) Tito Zágrábban találkozott Alojzije Stepinac érsekkel, is és megkísérelte rábírní, hogy hozza létre Jugo-

szláviában a Vatikántól független katolikus egyházat. Az érsek tragikus sorsát ennek az ajánlatnak a visszautasítása pecsételte meg.

Ebben az időszakban számos példát mondhatnánk a hasonló inkonzisztenciára Tito kimondottan nemzetközi viszonyokat érintő megnyilatkozásai kapcsán is. Elég lenne talán 1946. márciusi lengyelországi látogatása során tett kijelentésére emlékeztetni, amely szerint: „a szlávok határai az Oderán és a Neissén vannak”; vagy ezt követő prágai kijelentésére: „A szláv népek fektetik le a világbéke alapjait”, de hasonló hangnemet ütött meg az 1946. december 8-án Belgrádban megkezdődött Szláv Kongresszuson mondott megnyitó beszédében is: „Mi azért jöttünk össze, hogy szilárdan elhatározzuk: a szláv népek soha többé senki idegen érdekeit nem szolgálják, csak a saját érdekeiket. Összejöttünk, hogy szilárdan elhatározzuk: soha többé ne ismétlődhessen meg az a borzalmas tragédia, amelyet elsősorban a szlávok szenvedtek át ebben a legutóbbi nehéz háborúban a germánok, németek és egyéb fasiszta hordák vad rohamától. A szlávoknak nagy küldetése van, de nem az, hogy pánszláv tömböt teremtsen. A szlávok történelme végtelen sorozata az évszázados nehéz harcoknak, amelyeket fennmaradásukért, jobb életükért folytattak. Sorozata ez a szenvedéseknek, a súlyos tapasztalatoknak. Évszázadokon keresztül éltek a szlávok különböző ellenségeik között, akik a szlávokat egymás ellen uszították, mert csak így érthették el azt, hogy egyes kis szláv országokat rabságba vessenek és kizsákmányolhassanak (...) Mi lett volna, ha nincs a nagy Szovjet Szövetség, amely a nagy Októberi Forradalom vívmányaként jött létre? Mi lett volna, ha nincs a dicső Vörös Hadsereg? Mi lett volna, ha nem lett volna a munkásságnak és parasztságnak ez a nagy országa élén a lángeszű Sztálinnal? Ez az ország sziklaszilárdan állott ellen a fasiszta rohamnak, és számtalan áldozat patakokban omló vére árán felszabadított bennünket, más országok szláv népeit is (...) Éljen az örök szláv szolidaritás...”

Jól tudjuk, hogy alig két évvel később milyen irányban változott meg a „nagy Szovjet Szövetség” megítélése, igen gyorsan felülírva az „örök szláv szolidaritás” szempontját. Témánk szempontjából ezzel fejeződött be a konstituálódás első szakasza.

2. 2. 2. *A sikertelen konszolidáció*

1953. november 28-án, a Köztársaság Napjának, az ország legnagyobb ünnepének előestéjén Tito sajtónyilatkozatában kifejtette: „Ma már sok mindentünk van, ami népeinket egybeolvasztja. Gazdasági rendszerünk, a központosítás általános leépítése valójában egy magasabb fokon egyesíti népeinket...”

ket, a szocialista vívmányok alapján. A nemzeti és vallási mozzanatok fokozatosan elhalványulnak és mellékessé válnak, habár még hosszabb időn át tartani fogják magukat.”

Ebben a nyilatkozatban még csak az integráció régi elveinek fokozatos háttérbe szorulásáról beszél, s az új elv, az új „domináns eszme” mibenlétét csak elvontan, a „szocialista vívmányok” kifejezéssel illeti. Néhány évvel később, a legnagyobb belgrádi napilap, a *Politika* igazgatójának és főszerkesztőjének adott interjújában (1957. május 24.) már hozzáteszi: „Államunk egész szerkezete már olyan, hogy nincs helye nemzeti sovinizmusnak. Amit egyes külföldről sugalmazott egyének elkövetnek, inkább csak mesterségesen felfújt dolog (...) Szeretném, hogy iskoláink is – bár ezen a téren már sokat javítottunk – egységesebbek, jugoszláv szelleműek legyenek (...) Többet kellene írni a sajtóban irodalmunkról is, mert az írók szintén formálják a közvéleményt, és igencsak nagy hatást gyakorolhatnak az emberek hangulatára. Műveikben azonban jobban kidomboríthatnák a jugoszláv közösség jellegét, anélkül, hogy feladnák a nemzeti kultúrát és a nemzeti kultúra múltban gyökerező hagyományait. A múlt az múlt...”

E megfogalmazásban tehát Tito a „jugoszláv szellemisség” és a „nemzeti kultúra” terminusokat használva azt a perspektívát vetíti előre, amely szerint a föderális állam saját domináns eszméjét kifejlesztve és a nemzeti identitás fogalmától különválasztva teremt meg a jugoszláv társadalom kohézióját. Szóhasználatában tehát itt a kultúra még a nemzet fogalmához kötődik.

A reakció nem maradt el. A vélemények a legmarkánsabban a szerb Dobrica Ćosić és a szlovén Dušan Pirjevec között 1962 elején kezdődött vitában bontakoztak ki.

Dobrica Ćosić író, a szerb nemzeteszme legmarkánsabb képviselője – ekkor még az integrális jugoszlávság talaján állva – a következőket írta: „Semmilyen szocialista elv sem adhat jogot arra, hogy komolyabb okok nélkül túlméretezzük és felfújjuk a nemzeti kultúrák veszélyeztetettségét az unitarista és nagyállami vámpírok részéről. Ezt a veszélyt mindinkább a nacionalista kispolgárok, szeparatisták, partikularisták, a jugoszláv népek testvériségének és egységének ellenségei találják ki és fűjják fel. A nagyállami centralizmus elleni harc mögött az utóbbi időben mind gyakrabban nacionalizmus és köztársasági bürokratizmus bújjik meg; így aztán az anticentralizmusból a nacionalista kispolgárok és bürokraták demagógijája lesz.”³

3 Dobrica Ćosić: A korszerű és korszerűtlen nacionalizmusról. *Híd*, 1962. 1–2. sz.

Dušan Pirjevec válaszában kifejtette: „A nemzet és a nacionalizmus tehát – bizonyos értelemben – osztályok fölötti, vagy legalábbis osztályon kívüli kategóriák. Nem nehéz hát megérteni, hogy a nacionalizmus lényeges alkotó-eleme az ember egyéniségének, létének és – bizonyos értelemben – alapja, gyökere a világgal való kapcsolatainak. Ha megcsonkítjuk a nacionalizmust, megcsonkítjuk az emberi egyéniséget is, tehát létét fenyegetjük. A nemzet és a nacionalizmus következetes és teljes elismerése tehát az emberi egyéniség teljességének az elismerését jelenti, azaz az igazi demokrácia és az igazi szabadság kérdése. A nemzetet és a nacionalizmust illetőleg nem lehetünk többé vagy kevésbé belátóak, többé vagy kevésbé jóindulatúak, a nemzetnek nevezett tényt csak teljes egészében, a maga teljességében ismerhetjük el (...) Integráció – rendkívül harsány jelszó ez manapság. Sokféle törekvést és elgondolást sejtet, és lehetőséget ad a legváltozatosabb utópiákra (...) Egyesek ugyanis úgy képzelik el ezt a hosszantartó folyamatot, hogy először bizonyos kisebb egységek, szervezetek veszítik el egyéniségüket, azok, amelyek már ma is nagyobb – nem magasabb – egységekhez és szervezetekhez tartoznak, s később még nagyobb egységekhez és szervezetekhez csatlakoznak. Ismeretes előttem annak a számtani és mértani utópiának nacionalista alkalmazási módja is, amely előírja, hogy – például – Jugoszlávia akkor éri el az egyetemességnek ezt az első fokát, amikor a szlovén és a macedón nyelv, illetve nemzet lassan beleolvad a szerbhorvát nyelvbe, illetve nemzetbe.”⁴

A Szövetségi Népképviselőház és a DNSZSZ Szövetségi Bizottságának együttes ülésén (1962. szeptember 22.), amikor nyilvános vitára bocsátották Jugoszlávia új alkotmányának tervezetét, Tito még egy lépéssel tovább ment, kijelentve: „Egyesek nem értelmezik helyesen az integráció szót. Mi nem a nemzeti integrációról, az asszimilációról, az országban létező néhány nemzetiség kétébévonásáról beszélünk. De van valami, ami mindannyiunk számára közös (...) Mi most alakítjuk az általános jugoszláv szocialista kultúrát...”

Itt tehát a kultúrát már nem a nemzet fogalmához köti, mint 1957-es beszédében, hanem a („szocialista”, később „szocialista öngazgatású”) ideológiához. Nézetét a Jugoszláv Ifjúsági Szövetség VII. kongresszusán (1963. január 23.) bővebben is kifejtette: „Ahogyan mi elképzeljük, az integráció nem a nemzetek tagadása, nem a nemzetek forradalmunk által megállapított jogainak tagadása. Hazánkban, mivel több köztársaságból áll, és területén több nemzet él, főképp az eszmei-politikai integráció fontos, mert ez az elő-

4 Dušan Pirjevec: Szlovénség, jugoszlávság és szocializmus. *Híd*, 1962. 3. sz.

feltétele a gazdaságban, a szocialista kultúrában, tudományban, művészetben és egyéb téren végbemenő integrációnak is (...) Az a vélemény tehát, hogy az integráció ellenkezik a köztársaságok, illetőleg a nemzetiségek érdekeivel, éppoly helytelen, mint amilyen helytelen azoknak a felfogása is, akik úgy vélik, hogy az integráció meg fogja szüntetni a nemzetiségeket, vagyis az áll mögötte, hogy egy új, kierőszoalt egységű nemzetet hozzon létre. Akik ezt állítják, összekeverik a nemzetet az állammal, ez pedig badarság. Hasonlóképpen ostobán vélekednek azok is, akik szerint a szocialista közösség keretében minden nemzetnek, minden köztársaságnak rendelkeznie kell az állam minden jellegével. Az ilyen önközpontúság roppant káros következményekkel járhat a szocialista közösség fejlődésére. Akadnak olyan nacionalista elemek is, akik azt állítják, hogy minden nemzeti köztársaságnak saját hadserege, pénze, sőt saját külpolitikája is legyen. Az ilyenek természetesen távol állnak a nemzeti kérdés szocialista felfogásától, és már pusztán ennél fogva is ellenségei a szocialista közösségnek (...) Egyes köztársaságokban, sőt a kommunisták között is, nem kevés ember akad, aki nehezen ejti ki azt a szót, hogy jugoszláv, talán azért, nehogy ezzel megsértsék saját nemzeti és egyéb jogait. Mit fed tulajdonképpen a jugoszlávság fogalma, mi az: jugoszlávnak lenni? Ma ez annyit jelent, mint a szocialista Jugoszlávia polgárának lenni. Ez ugyan világos, mégis meddő viták folynak arról például, hogy a muzulmánok csatlakozzanak-e valamelyik nemzetiséghez. Badarság! Mindenki az lehet, aminek érzi magát, és senkinek sincs joga arra, hogy bárkire is valamilyen nemzethez való tartozást kényszerítsen, ha az illető nem érzi magát másnak, mint Jugoszlávia polgárának (...).

De hogyan is lehetne nem „összekeverni a nemzetet az állammal”, ha a nemzetet különválasztják a kultúrától, sőt szembe fordítják vele! Például amikor a Jugoszláv Újságírók Szövetsége elnökségi tagjaival folytatott beszélgetésen Tito kijelenti: „A szocialista kultúrának jugoszlávnak kell lennie. Nem hozhatja létre minden köztársaság, minden nemzet a maga külön szocialista kultúráját, mert ez ismét szeparatizmus lenne, ami ma-holnap elkerülhetetlenül súlyos következményekhez vezetne”.⁵

Végül a kérdés nem a kultúra emelkedett szférájában, hanem a hatalmi-politikai viszonyok zord terepén, sőt a titkosrendőrség világát is megérintve dőlt el az 1960-as évek közepén, s a föderális opció győzelmével megindult az alkotmánymódosítás folyamata, amely kapcsán Tito a JNFAT III. ülészakának 25. évfordulója alkalmából Jajceban tartott ünnepségen (1968. novem-

5 Borba, 1963. II. 14.

ber 29.) a következőket mondta: „Az országunkban kialakuló új szocialista viszonyok a nemzetek közti viszonyok új formáival kapcsolatban is felvetnek néhány kérdést (...) Ebben a megvilágításban kell értelmezni azokat a legutóbbi javaslatokat, amelyek a köztársaságok és autonóm tartományok helyzetét és szerepét rendezik a föderáció keretében. Azáltal, hogy a Népek Tanácsát tesszük meg a Szövetségi Képviselőház legfőbb politikai testületének, ez a tanács lesz a politikai döntések alapvető hordozója, a nemzetek és nemzetiségek megállapodásának, szolidaritásának és ezáltal teljes egyenjogúságának bázisa. A döntés ilyen módja megerősíti a föderációt is, mint Jugoszlávia dolgozóinak demokratikus társadalmi-politikai közösségét.”

Ugyancsak ezidőtájt (1968. december 2.) a JKSZ KB 14. értekezletén megvitatta és pártvitára bocsátotta a JKSZ KB-nak a VIII. és IX. kongresszus közötti munkájáról szóló jelentést, amely A nemzetek közötti viszonyok c. fejezetben leszögezi: „Politikájával és tevékenységével a Központi Bizottság arra törekedett, hogy a nemzetek közötti viszonyok, bizonyos nélkülözhetetlen módosításokkal, ugyanolyan elveken nyugodjanak, mint – az Alkotmány és a kongresszusi határozatok értelmében – a dolgozók közötti viszonyok, vagyis az öngazgatás és a munka szerinti javadalmazás elvén, tehát olyan viszonyokon, amelyek között a társult dolgozók a társadalmi újratermelés funkcióinak és eszközeinek irányítóivá válnak. Eszerint a nemzetek közötti gazdasági és politikai viszonyok szabályozásának kiindulópontja az, hogy minden nemzet számára olyan helyzetet kell teremteni, amely biztosítja neki a munkában való önállóságot, a munka gyümölcseivel való rendelkezést, vagyis anyagi alapokat biztosít számára a közszolgálatok, a közoktatás, a kultúra stb. fejlesztésére.”

Miután megszülettek a vétőjogot is magába foglaló föderatív alkotmányos berendezés alapjai, s „a munka gyümölcseivel való rendelkezés” a köztársaságok hatáskörébe került, a jugoszlávságról Tito már csak egy ilyen semmitmondó kijelentést tehet (1969. március 4-én a Jugoszláv Ifjúsági Szövetség és az Egyetemi Hallgatók Szövetsége küldöttségével folytatott beszélgetésen): „Magam is jugoszlávnak vallom magamat, s mindig is ezt fogom mondani, noha nem felejtettem el, hogy Zagorjében születtem, s horvát nemzetiségű vagyok...”

Mindez azt bizonyítja, hogy a nemzeti kérdést nem lehet megkerülvé megoldani. Jugoszlávia elindult történetének harmadik szakasza, a széthullás felé.

2. 2. 3. *A széthullás*

A hidegháború vége, a Szovjetunió összeomlása, Európa újraegyesítése során már represszióval sem lehetett fenntartani azt a látszatot, hogy a jugoszláv államban a „szocialista öngazgatás” ideológiája képes a domináns eszme szerepét betöltve integrálni a társadalmat. Ez magában még nem jelentett volna tragédiát, hiszen a történelem során már hullottak szét államok, és a sikertelen házasságoknak nem kell feltétlenül gyilkossággal végződnieük. Jugoszlávia esetében azonban az volt a végzetes hiba, hogy a nemzetek közötti viszonyokat nemcsak hogy kezdettől fogva nem definiálták világosan, a közös érdekek elvei alapján, hanem az is súlyosbította a helyzetet, hogy miközben a föderáció belső határai lényegesen eltértek az etnikai határoktól, ezekről a kérdésekről nem is lehetett beszélni.

A probléma gyökerei a század elejére, az első Jugoszlávia megalakulása előtti időkre nyúlnak vissza, és különösen a szerbség körében mutatkoztak meg markánsan az ellentétek. Az egyik szemléletmód képviselői szerint a délszláv állam megalakulása lehetővé teszi, hogy a szerbség egy államban éljen, mivel a török uralom miatt a szerbek jelentős hányada Ó-Szerbián kívüli területekre, Bosznia-Hercegovinába, Horvátországba, Vajdaságba került. A szerbség arányát szem előtt tartva a jugoszláv opció szerb hívei abban is reménykedtek, hogy az új államban a szerbség domináns szerephez jut, és erősödni fog.

A másik megközelítés hívei viszont azt vallották, hogy a szerb nemzet fejlődésének alapfeltétele a viszonylag homogén nemzetállam megerősödése. Közéjük tartozott többek között minden idők egyik legmarkánsabb szerb politikusa, Nikola Pašić, aki úgy érvelt, hogy Jugoszláviára alapvetően a horvátoknak és szlovéneknek van szükségük, hogy az új állam keretei megvédjék őket a magyar és osztrák terjeszkedéstől.

Mindezek a szempontok visszaköszöttek a második Jugoszlávia szétesésének folyamatában. A szerb unitarizmus etatista képviselői (főleg egyes katonai és pártvezetők) abban reménykedtek, hogy az állami és pártgépezet eszközeinek megragadásával sikerül a szerb érdekeket érvényesíteni az országban, míg a „polgári” irányzat képviselői (elsősorban ellenzéki értelmiségiek) az „egy ember – egy szavazat” elvének megvalósításától reméltek eredményt. Az 1974-es alkotmánnyal bebetonozott föderatív berendezés és döntési mechanizmus azonban gátat szabott minden ilyen törekvésnek.

Ugyanakkor az ország szétesése a köztársasági határok mentén a szerbséget olyan helyzetbe hozta, mint Magyarországot a trianoni döntés.

A szerb „hivatalos” politikai vezetés már 1976-ban hangot adott elégedetlenségének az ún. „kék könyvben”, a szerb értelmiség azonban sokkal korábban és élesebben fogalmazott. A föderatív berendezés elveit és a belső határokat már közvetlenül a háború után megkérdőjelezték (azzal érvelve, hogy Bosznia-Hercegovina lakosságának majdnem 45, Horvátországnak 15 százaléka szerb, a szerbek több mint 40 százaléka él szűkebb Szerbián kívül, miközben tartományokat csak Szerbia keretében hoztak létre). Dobrica Ćosić 1968-ban Tito bizalmasainak köréből a politikai élet peremére szorult, mert szóvá tette a kosovói szerbek helyzetét. Nem egész két évtizeddel később pedig a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia által létrehozott munkacsoport egy dokumentumtervezetében (az 1986 szeptemberében nyilvánosságra került Memorandumban) így fogalmazott: „A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban nem minden nemzet egyenjogú: a szerb nemzet például saját államra sem kapott jogot. A szerb nép részeinek, amelyek jelentős számban élnek más köztársaságokban, a nemzeti kisebbségektől eltérően saját nyelvük és írásuk használatára, politikai és kulturális önszerveződésre és saját népük egységes kultúrájának közösségi fejlesztésére sincs joguk. A szerbek Kosovóról való megállíthatatlan elűldözése drasztikus módon arra figyelmeztet, hogy azon elvek, amelyek egy kisebbség (az albánok) autonómiáját védik, nem nyernek alkalmazást abban az esetben, ha a kisebbségen belüli kisebbségekről van szó (a kosovói szerbek, montenegróiak, törökök és cigányok).”

Ugyanakkor az alapvetően a szerb nemzeti érdekek megvalósítására megoldást kereső dokumentum a szükséges intézkedéseket általános civilizációs szempontokkal indokolja: „A jugoszláv közösségnek és Szerbiának egyik fejlődési szakasza szemmel láthatóan történelmileg kiürült ideológiával, általános pangással és gazdasági, politikai, morális és kulturális területeken erősödő gondokkal ért véget. Ez az állapot a jugoszláv népek közössége egész állami struktúrájának és társadalmi szerveződésének gyökeres, mélyen átgondolt, tudományosan megalapozott és eltökélten véghezvitt megreformálására kötelez, természetesen a demokratikus szocializmus keretein belül, a modern civilizációba való gyorsabb és eredményesebb bekapcsolódásunk érdekében...”⁶

A kihívásra nem volt adekvát alternatív válasz. Bár a szétfejlődésre a kutatók és politikusok már évtizedek óta rámutattak, jellemző, hogy az egész nyugati világ által fenntartás nélkül támogatott Ante Marković szövetségi kor-

6 *Memorandum SANU - odgovori na kritike*. SANU, Beograd, 1995.

mányfő (akiben a „legfőbb érték”, Jugoszlávia egyben tartása letéteményesét látták) a szövetségi kormány reformprogramjának sikertelenségét elemző 1991. április 12-i (43 oldalas) beszámolójában egyetlen szót sem ejtett annak nemzeti vonatkozásairól, csupán megjegyezte, hogy a köztársaságokban „a szövetségi előírások szuszpendálásával és faktikus magatartással valódi médiaháború folyik, amely során, eszközökben nem válogatva, hazugsággal, hamisítással, alaptalan vádaskodással, az információáramlás megbénításával lehetlenné teszik, hogy a polgárok hozzájussanak a szükséges információkhoz, vagyis hogy megtudják az igazságot az országban zajló eseményekről és folyamatokról. A támadás célpontjában elsősorban a reform áll, amelynek eredményeit és következményeit hamis színben igyekeznek feltüntetni a nyilvánosságban, igyekezvén úgy beállítani, mintha egyes nemzetek és köztársaságok érdekei ellen irányulna, és pusztulásba sodorná az országot.”⁷

A valóban gyökeres, de kevésbé mélyen átgondolt „megreformálás”, a véres balkáni háború közepette és azt követően is, a szerb politikai elit továbbra is a kettős mérce alapján igyekezett egyrészt elfoglalni a szerbek lakta területeket, másrészt az ország keretében megőrizni a kisebbségek lakta területeket, hol a nemzeti önrendelkezés, hol az állami szuverenitás elvére hivatkozva. Jól szemlélteti ezt a Szerb Népképviselőházban 1995. április 25-én lefolytatott vita. Vesna Pešić a liberális (és teljesen súlytalan) Szerbiai Polgári Szövetség parlamenti képviselője azt rótta fel Ratko Marković alkotmányjogásznak, a (szocialista) kormány alelnökének, hogy egy interjúban az anyanemzet jogairól beszélt, miközben Szerbia alkotmányának 1. szakasza – szerinte is nagyon helyesen – kimondja, hogy „Szerbia a kereteiben élő minden polgár demokratikus állama”. Ratko Marković így replikázott: „Hogy Szerbia a szerb nemzet állama, ez teljesen világosan kitűnik a nevéből, a nevében tartalmazott meghatározásból. Miért nevezzük Szerbiának, ha nem a szerb nemzet állama? Tehát kétségtelenül egy anyanemzet állama. Szerbia nem földrajzi fogalom, mint mondjuk az USA, amelynek nincs anyanemzete. Ők nevezhetők így, Szerbia alkotmánya pedig, ha már Pešić asszony figyelmeztet, a preambulumban mindent kimond. Először, mint mondtam, a nemzeti meghatározást már az állam neve tartalmazza, a preambulumban első szakaszban pedig ez áll: „a szerb nemzet évszázados szabadságharcából kiindulva...”; a második szakaszban pedig: „eltökélten arra, hogy megteremtsek a szerb nemzet demokratikus államát, amelyben a más nemzetek és nemzetiségek

7 *Problemi u sprovođenju programa Saveznog izvršnog veća*. 1991. IV. 12., 27.

számára biztosítják nemzeti jogaik megvalósítását.” Ami pedig az állampolgári szuverenitásra vonatkozó rendelkezést illeti, az csak az állami szervek konstituálódásával kapcsolatban releváns. Ez nem érinti Szerbia lényét, tehát azt, hogy nem a nemzeti sajátosságtól megfosztott polgárok állama, hacsak Pešić asszony nem gondolja, hogy a szerbek olyanok, mint a kurdok, hogy nincs saját nemzetállamuk.”

Mint ismeretes, e jogi csúrés-csavarás mögött nem volt olyan hatalom, amely a boszniai szerbek által lakott területeket Szerbiához csatolta, és az albánok által lakott Kosovo tartomány faktikus kiválását megakadályozta volna. E keserű tapasztalatok vezethették Dobica Čosićot (aki 1961-ben még országos visszhangot keltő hangerővel védelmezte a jugoszlávság eszméjét a szlovén Dušan Pirjavecce szemben) arra, hogy a 90-es évek végén kijelentse: „Azt hiszem, a szerbek számára az a legjobb, ha egy kis államban maguk maradnak, ahol senki se tekint rájuk irigykedéssel.”

2. 2. 4. *A következmények*

Sokszorosan meghaladná ennek az elemzésnek a terjedelmét annak a részletes kifejtése, hogy milyen következményekkel járt a nemzeti kérdés ilyen kezelése Jugoszláviában. Tény, hogy a II. világháború után konstituálódó partizán-hatalom nem csak a nemzeti közösségeket igyekezett atomizálni, hogy szétverje az „új osztály” önkényes érdekérvényesítésével akár csak potenciálisan is szembenálló tradicionális közösségeket. Ezt a célt is szolgálta a vagyonos polgárok tömeges legyilkolása, az államosítás, a szövetkezetesítés, a beszolgáltatás. A társadalmi szerkezet vertikumában viszonylag nagy változások következtek be, de a nemzeti szövetrendszer viszonylag tartós maradt és önvédelme érdekében intézményesedésre törekedett.

Jugoszlávia föderatív berendezése erre viszonylag kedvező feltételeket teremtett azon nemzetek számára, amelyek többsége egy köztársaság keretében helyezkedett el. A köztársaságok nem csak gazdasági és kulturális téren rendelkeztek jelentős kompetenciával, hanem a belügyi szervek túlnyomó többségének, sőt (a területvédelmi egységek formájában) bizonyos katonai jellegű fegyveres egységek irányítása terén is.

Megelőlegezhetjük a megállapítást, hogy a válságot a legkönnyebben a nemzetileg viszonylag homogén Szlovénia küzdte le (amit természetesen véletlenül sem tekinthetünk egyetlen tényezőnek). Horvátország is lábadozik, miközben a többnemzetiségű Bosznia-Hercegovina (valamikor úgy mondták: Jugoszlávia kicsiben) nemzetközi bábáskodás nélkül teljesen életképtelen.

Volt még egy terület, amelyet a „Jugoszlávia kicsiben” kifejezéssel illetek: a Vajdaság. Sajátos helyzete abból eredt, hogy a németek II. világháború utáni kiirtása és elüldözése, valamint a telepések helyükbe költöztetése után a szerbek a tartományban abszolút többségbe kerültek, ugyanakkor a tartomány sajátos alkotmányos státusa folytán szinte állandó volt a feszültség a belgrádi és az újvidéki politikai vezetés között. Ebben a bonyolult helyzetben keresték életlehetőségeiket a vajdasági nemzeti kisebbségek, köztük a vajdasági magyarság. Sújtotta a nemzeti politika minden hátránya, ugyanakkor semmilyen autonóm intézményrendszerrel nem rendelkezett érdekei érvényesítésére. Ez nagyfokú beolvadáshoz és elvándorláshoz, értékrendbeli elbizonytalanodáshoz, a kisebbségi társadalom szerkezetének teljes széteséséhez vezetett. A folyamatra Herceg János (1962. III. 16-án az újvidéki Ifjúsági Tribün által szervezett entellektüel-vitasorozat keretében) így figyelmeztetett: „Nem tudom, beszélhetünk-e majd tíz-húsz év múlva ilyen formában magyar nemzetiségi kérdésről, magyar intelligenciáról, mint ahogy ma még talán a nevelésnek és öröklött helyzetnek kapcsán beszélünk kell, mert ma már föl sem merül nagyon sok fiatalban a kérdés, hogy elmenjen-e Macedóniába vagy Titogradba mérnöknek vagy orvosnak, mert hiszen ő magyar, és Kupuszinán vagy Moholon lenne a helye. Jósolni nem szabad és nem lehet ilyen kérdésekben, én azonban azt hiszem, hogy bizonyos idő múlva eljutunk oda, hogy a magyar intelligencia vezető szerepe kizárólag lapokra, újságokra és a rádióra korlátozódik, ahol az emberek hivatásszerűen végzik a dolgukat.”

Akinek nem sorskérdés, annak számára is izgalmas kutatási feladat a vajdasági magyarok példáján megvizsgálni, hogy a nemzet mennyire szívós közösségszervező erő.

3. A KISEBBSÉGI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS LEHETŐSÉGEI

Eddig azt elemeztük, hogyan viszonyul az állam a nemzethez, mint közösségszervezési elvhez. Azt is meg kell azonban vizsgálni, hogy mit tehet érdekeinek érvényesítéséért maga a nemzet olyankor, amikor nem áll mögötte az állam hatalmi gépezete. Hogy tehát „nemzeti kisebbségként” mit tehet önmegvalósítása érdekében, hogyan élhet a helyzet nyújtotta lehetőségekkel.

A határon túli magyar közösségek politizálásában ugyanazok a szabályok érvényesek, mint a kelet-közép-európai átmenet „nagypolitikájában”, azzal a különbséggel, hogy a politikai célok érvényesítésének eszköztára sokkal szű-

közebb, a kisebbségi „élcsoport” kiszolgáltatottsága sokkal nagyobb mértékű, és az alkukötésre kényszerítő ráhatások sokkal több irányból érkeznek.

A valósággal való szembesülés a továbblépés legalapvetőbb feltétele. Az illúziókkal való szakítás nélkül nem alakulhat ki a kisebbségi közvéleményben az új felfogás, amely a kisebbségi vezetőkben elsősorban nem hősokeket, hanem a kisebbség közösségi érdekeinek kifejezőit és képviselőit látja. Lehetnek ők akár „hősokek” is azokban a helyzetekben, amikor az érdekek képviselője ezt követeli, mint ahogy ez megtörténhet a többségi nemzetek politikai vezetőinek esetében is. De az egyik esetben sem mentheti fel őket az ilyen helyzet attól a kötelezettségüktől, hogy politikai tevékenységükkel a közösség előtt elszámoljanak. Ennek fejében viszont meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek biztosítják számukra az általuk képviselt közösség korlátozott lehetőségei alapján létrehozott intézményes kereteken belüli működést.

A kisebbségi politikusokkal szemben azonban csak akkor leszünk igazságosak, ha tárgyilagosan bemutatjuk helyzetükből eredő lehetséges mozgásterüket, s a kisebbségi társadalom közvéleménye elé tárjuk azt a feltételrendszert, amelynek eleget kell tenniük ahhoz, hogy fennmaradhassanak.

Az ilyen „lemeztelenítés” azonban csak akkor nem válik demoralizálónak, ha a világosan megfogalmazott célkitűzések az eddiginél nagyobb mértékben töltik be a közösségi összetartás szerepét.

A kisebbségi politizálás „átláthatósága” vezethet el az olyan intézményes feltételek kialakulásához, amelyek közepette tárgyilagosan fel lehet mérni a politizálás adott körülmények közötti sikerességének fokát.

3. 1. Az intézményes feltételek

Mik is tehát az utódállamokban 1989 után létrejött új magyar szervezetek?

A rendszerváltás kezdetén a térségben létrejött határon túli magyar szervezetek mindegyike történelmi eseménynek kiáltotta ki a megalakulását. Ugyanilyen hangosan ünnepelte az első többpárti választásokon elért eredményeket, majd pedig hatalmas előrelépésnek minősítette a szervezet kormányzati szerepvállalását. Markó Béla például az RMDSZ V. kongresszusán kijelentette, hogy az RMDSZ részvétele az 1996. novemberi általános választások eredményeként összeállt új kormánykoalícióban nemcsak az 1989 utáni posztkommunista korszak, hanem a Trianon utáni háromnegyed évszázad legelőzménytelenebb kisebbségpolitikai – és közvetve nemzetpolitikai – vállalkozása.

Ha nem ragadtatjuk el magunkat „történelemcsináló” szerepüktől, hanem az eseményeket megfelelő távlatból szemléljük, megállapíthatjuk, hogy e szervezetek a kormánykoalíciós szerepvállalással valójában visszatértek a kisebbségpolitika 1989 előtti hagyományaihoz, amelyek többé-kevésbé Trianon óta érvényben voltak.

Így történt ez a volt Jugoszláviában, illetve Vajdaságban is, ahol a két világháború között az 1922-ben megalakult Országos Magyar Párt is azzal a jelszóval csatlakozott a kormányzó Radikális Párthoz, hogy a hatalomtól így a „kis lépések taktikájával” előnyöket szerez a magyarság számára. Valójában csak néhány pártvezér szerzett magának előnyöket (gyakran nevezték az „urak pártjának”), a kisebbség helyzetében nem mutatkozott javulás, amikor pedig nem teljesítette a hatalom részéről vele szemben támasztott követeléseket (elsősorban a magyar szavazók távoltageését az ellenzéki vajdasági, többnyire autonomista, és részben horvát befolyás alatt álló pártoktól), akkor 1924-ben ugyanaz a radikális-párti kormány egy időre be is tiltotta.

Ugyanez volt a helyzet a két világháború között működött Xhemijet nevű albán párttal is, amely az albán és török agák és bégek utódaiból állt össze. Az 1923. évi parlamenti választásokon jelentős sikert ért el (több mint 70 ezer szavazatot és 14 képviselői helyet kapott, vagyis a kosovói és macedóniai választók egyharmadának a támogatását élvezte), de csakhamar elvesztette az albánok bizalmát, mert azok jogfosztottsága ellenére is támogatta a kormányt az egyéb politikai csoportokkal való leszámolásban. Mivel kezdettől nem épült be szervesen a kosovói albán társadalomba, amikor megkísérelt elszakadni a szerb hatalmi köröktől és 1925-ben az ellenzékbe vonulás mellett döntött, egyszerűen felmorzsolták.

Hasonlóképpen érveltek a II. világháború után Vajdaságban pártutasításra 1945-ben létrehozott Vajdasági Magyar Kultúrszövetség (1947-től Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség) szervezői is azon magyar értelmiségiek előtt, akik vonakodtak a szövetségben tevékenykedni. A Kommunista Párt ugyanis éppen azért hozta létre az ilyen szervezeteket, hogy a „népfront-politika” jegyében irányítása és ellenőrzése alá vonja a „megbízhatatlan”, „ingadozó” elemeket. Miután azonban megerősítette helyzetét, a kisebbségi szervezeteket beintegrálta a többnemzetiségű Vajdasági Kultúrszövetségbe, majd teljesen felszámolta a nemzeti alapú (nyílt) vertikalizmust.

Az adott történelmi körülményeket tekintve az említett példák egyikében sem volt választási lehetőség. A kísérletek letartóztatásokkal és súlyos börtönbüntetésekkel végződtek (mint Vajdaságban 1947-ben a Keresztény Ifjú-

ság esetében), a szervezeteken belül folytatott tevékenységet azonban – felülről való antidemokratikus irányítottsága és ellenőrzöttsége ellenére – nem lehet egészében negatívan értékelni. Mindkét esetben nagyon sok tisztességes szándékú ember fejtett ki kisebbségvédelmi szempontból hasznos tevékenységet az írástudási tanfolyamok, a művelődési rendezvények szervezése és a kisebbségi közösségi élet fenntartása terén.

Ilyen távlatból szemlélve kell az 1989 után az utódállamokban létrejött magyar szervezetek helyét és szerepét elemezni, megállapítva, miben különböznek elődeiktől, és miben hasonlítanak azokhoz.

A hasonlóság abban van, hogy valóban demokratikus körülmények között Trianon óta nem működhetett kisebbségi magyar szervezet. 1989 után Kelet-Közép-Európában felcsillant a remény, de a visszarendeződés csakhamar a kisebbségi politizálás terén is érezte hatását, aminek keretében az amúgy is rendkívül sebezhető kisebbségi szervezeteknek súlyos megvárakodtatásokkal kellett szembenéznük, ha megkíséreltek letérni az elődszervezeteik által járt útról. Sebezhetőségük alapvetően abból eredt, hogy – akárcsak a korábbi évtizedekben – maguk a magyar közösségek továbbra sem tudtak a kisebbségi szervezeteknek olyan társadalmi alapot biztosítani, amelyre támaszkodva önállóan fennmaradhattak volna. Így ezeknek a szervezeteknek a fennmaradása és tevékenysége külső – a képviselni hivatott magyar kisebbségi közösségen kívülálló – erők és érdekek függvénye volt és maradt.

A különbségviszont olyan mértékű, amilyen mértékben az adott társadalmi körülmények különböznek a demokrácia fejlettsége tekintetében. Ebből a szempontból három körülmény hatott ki az 1989 után kialakult magyar szervezetek jellegére:

- az utódállamokban bekövetkezett változások, a hatalom „fellazulása” ideiglenesen és korlátozott mértékben fékezte a megtorlást;

- Magyarországnak a kelet-közép-európai rendszerváltásban betöltött élenjáró szerepe megnövelte cselekvőképességét a határon túli magyarság érdekében képviselte terén is;

- az átfogó nemzetközi folyamatok során a kisebbségi kérdés a nemzetközi politika érdeklődési körébe került.

Az átmeneti időszakban a magyar kisebbségi közösségeken belül megindult integrálódási folyamatok eredményeként teret nyert a korlátozott önrendelkezés eszméje, s az annak intézményes megvalósítását lehetővé tevő autonómia gondolata. A nemzetközi körülmények és a magyar kormány fellépése

folytán az utódállamokbeli hatóságok nem léptek fel nyílt megtorlással az említett szervezetek keretében ilyen eszméket képviselők ellen.

3. 2. *A körülmények*

A Kárpát-medence nemzeti kérdéseinek megoldásakor a legfontosabb gátló tényező az állampolitika uralma a nemzetpolitikai szemlélet felett. Kelet-Közép-Európa „fiatal demokráciáiban” ugyanis a hatalmi elitiek a vélt vagy valós nemzeti érdekeket eszközként használták fel a társadalmi összetartás és az állami szuverenitás erősítésére, alapvetően pedig saját hegemoniájuk biztosítására. Ilyen körülményekben a nemzeti kisebbségek homogenizálódása nem állt stratégiai elgondolásaik útjában, mivel azt – a „magyar veszélyre” való hivatkozásként – a többségi társadalom homogenizálására használták fel. A rendkívül gyorsan bekövetkezett visszarendeződés során a kisebbségi szerveződés azért volt megtűrt jelenség, mert a restauráció erői úgy mérték fel, hogy ha a kisebbségek monolit szervezeteik révén nem önállóan jelennek meg a politikai színtéren, a kisebbségi szavazatok túlnyomó többsége a radikálisabb demokratizálódási törekvéseket támogatta volna.

Ugyanakkor a bizonyos (bár nagyon szerény) mozgásteret maguknak megteremtett határon túli magyar szervezetek önálló fellépését a nemzetközi politikában és a magyarországi belpolitikában is zavaró tényezőnek ítélték meg. (Nemzetközi téren a Balkán viszonylatában ez természetesen nem csak a magyarokkal kapcsolatban volt így. Az államközpontú észjárás alapján a nemzetközi közösség még a srebrenicai vérengzés után is a szerb államra bízta a saját portáján belüli rendcsinálást, s csak a konfliktus olyan fokú elmérgesedése után avatkozott be Kosovón, amelyet a Vajdaságban egyetlen magyar se élt volna túl.)

A magyar kormány az alapszerződések megkötésével valójában paktumot kötött az utódállamokkal a „zavaró tényezők” (a magyar szervezetek) kiktatásáról. A dokumentum általános jellege azt a célt szolgálta, hogy a kisebbségi jogok kérdésköre a közvetlen államközi alku tárgya legyen.

Bár ezt a kapitulációt a látványosan megszervezett magyar–magyar csúcson magukra a magyar szervezetekre is rákényszerítették (és azok – egy kivételével – a kétoldalú nyomás hatására el is fogadták), a kisebbségi szervezetek agóniája hosszabb ideje tart, mint azt a magyar–magyar csúcs megszervezői gondolták.

Miből ered e szívósság? A személyes és csoportérdekektől vezérelt okok jelentőségét messze meghaladja az a felismerés, hogy a magyar kisebbségi közös-

ségeknél az atomizáltság korábbi állapotába való visszazuhanása ellentétben áll mindazokkal az elvekkel, amelyeket megfogalmaztak, felvállaltak és képviseltek, s amelyeket a kisebbségi érdekképviselet szempontjából hasznosnak tartanak. Ezért keresik a kisebbségi szervezetek megújításának lehetőségét.

E szervezeteket viszont szinte lehetetlen megújítani. Mindenki, aki ezzel próbálkozik, csak belegabalyodik a létrejöttük és fennállásuk háttérében meghúzódó elvtelen kompromisszumok hínárjába. Ugyanakkor ezek a szervezetek nem fognak megszűnni egyhamar. Azok a politikai erők ugyanis, amelyeknek nem érdeke, hogy viszonylag önálló, demokratikus belső legitimitással rendelkező, koherens, reális és világosan megfogalmazott politikai célkitűzéseket képviselő új szervezetek jöjjenek létre, a kisebbségi elit szellemi potenciáljának és politikai mozgásterének a lekötése érdekében igyekeznek a régieket mesterségesen is életben tartani. Ezt ahhoz hasonlóan teszik, ahogy a (másfajta, de ugyancsak rendkívül fontos társadalmi szerepet betöltő) „civil szervezetekre” megpróbálják ráerőszakolni a kisebbségi érdekképviselet politikai szerepkörét is.

3. 3. A célok

Az 1989 után létrejött magyar kisebbségi szervezetek viszonylag gyorsan tömegtámogatottságra tettek szert, legitimitást szereztek, de nem fogalmazták meg világosan, közérthetően azokat a célokat, amelyeknek a magyar kisebbségi közösségek valódi összetartó tényezőivé kellett volna válniuk. Kelet-Közép-Európa átrendeződése közepette kedvezőbbé váltak a feltételek ahhoz, hogy az addig mind az anyaországban, mind az utódállamokban alávetettségben élő magyarság új, számára méltányosabb feltételeket biztosító megegyezést kössön a Kárpát-medence körülötte élő többi nemzetével. A szerencsétlen történelmi körülmények folytán határokkal megosztott magyarság reintegrációja érdekében a nemzeti önrendelkezés és az állami szuverenitás elvének érvényesítése iránti követelmény között a kiegyezést az autonómia jelenthette és jelentheti továbbra is.

Ez volt az a közbülső út, amely a térségben domináló állampolitikai szemléletmód folytán a három érintett fél közül kettőnek (az anyaországnak és az utódállamnak) nem felelt meg, a harmadik, a legérintettebb, a határon túli magyar közösség pedig alávetettsége, kiszolgáltatottsága folytán képtelen volt önálló politikai szubjektummá válni érdekeinek érvényesítése céljából. Az alapszerződések megkötése után mi sem volt természetesebb, mint az au-

tonómia-program felszámolása. Vajdaságban, miután az ott működő VMDK a kétoldali nyomás ellenére sem állt el autonómiakövetelésétől (néha még a parlamenti képviselőket esélyeit növelő lehetőségeket is az autonómiakövetelés népszerűsítésének és legitimizálásának szolgálatába állította), magyarországi támogatással új szervezet alakult (a VMSZ), majd miután a VMDK még ezután is fennmaradt a politikai szinten, a szerbiai hatóságok formálisan is vakvágányra futtatták.

Az autonómia eszméjének háttérbe szorításával egy időben kétoldali nyomás nehezedett a szervezetekre olyan céllal, hogy tevékenységükben a parlamenti és egyéb választásokon való részvételt meg a kormányzati szerepvállalást részesítsék előnyben, kiürítve belső szellemi forrásaikat.

3. 4. Az eszközök

3. 4. 1. Parlamenti képviselet

Vizsgáljuk meg, milyen előnyökkel és hátrányokkal jár a parlamenti képviselet, a parlamenti pártként való tevékenység a kisebbségi érdekképviselet szempontjából!

A parlamenti képviselet magában nem oldja meg a kisebbségi kérdést. A kisebbségnek valójában éppen az a gondja, hogy részérdekei vannak, amelyek képviselete során leszavazható. Így van ez a parlamentben is. A parlamenti képviselet tehát csupán eszköz lehet az érdekvégyesítésben, mert a kisebbségi pártok általa:

- közvetlenül befolyásolhatják a parlamenti döntéshozatalt;
- a szavazatokkal „kereskedve” megkísérelhetnek a kisebbségi érdekvégyesítés terén áttételesen eredményeket elérni;
- a parlamenti jelenléttel a közvélemény felé való kitörés eszközeként használhatják fel;
- a választásokon való részvétel által lehetőséget szerezhetnek céljaik, elképzeléseik megismertetésére és azok legitimizálására.

Mindezeket a módszereket azonban a kényszer szüli, és kétes értékű eredményeket adnak. Alkalmazásuk egyrészt megköveteli, hogy a kisebbséghez tartozó választópolgárok a szavazáskor minél nagyobb számban lemondjanak egyéb állampolgári szempontjaikról, és minél egységesebben szavazzanak saját „etnikai pártjukra”. Másrészt, a parlamenti tevékenység a szervezeti káderpotenciál jelentős részének energiáját elvonja a szervezeti tevékenységtől. A tapasztalat viszont azt mutatja, hogy a parlamenti tevékenységnek má-

sok a súlypontjai, a parlamenti képviselők eredményességének más a feltétel-rendszere, mint a szervezet vezetőinek. Ez előbb-utóbb a parlamenti képviselők és szervezeti vezetők közötti ellentéthez vezet, amelyben a többségi elittel közelebbi kapcsolatban álló, nagyobb érdekérvényesítési lehetőséggel és nyilvánossággal rendelkező parlamenti képviselők nagyobb hatékonysággal gyakorolnak nyomást a szervezetre (általában a kisebbségi követelések mérséklése irányában), mint amennyire magának a szervezetnek módjában van a képviselőkre nyomást gyakorolni a kisebbségi érdekek minél következetesebb képviselete céljából.

A kisebbségi szervezetek parlamenti képviseletének tehát gyakorlatilag a kisebbségi érdekérvényesítés nyomásgyakorló eszközeként lenne értelme, a kisebbségi szervezetek alacsony érdekérvényesítési szintje folytán azonban a folyamat legtöbbször a visszájára fordul, a kisebbségi politikai elit erejének szétforgácsolódásához, a követelményszint csökkenéséhez vezet. Ennek a folyamatnak az előmozdításában egyaránt részt vesz mind az anyaországi, mind az utódállamokbeli politikai elit, azt igyekezve elhittetni a magyar kisebbségi közvéleménnyel, hogy a parlamenti képviselet számukra „élet-halál kérdése”. Valójában itt is az államrezon vezérli őket, azt tartva szem előtt, hogy a kisebbségi kérdés államközi megállapodás útján való „rendezésekor” könnyebben boldogulnak parlamenti képviselőkkel, mint a stabil, tagsággal rendelkező szervezetek vezetőivel.

Ugyanakkor még számba se vettük a kérdésnek azt a jelenlegi átmeneti időszakban időszerű vetületét, amely szerint a kisebbségek önálló választási részvétele szinte teljes egészében azoktól a radikális demokratizálódást hirdető pártoktól von el szavazatokat, amelyek – a demokrácia szent eszméje nevében – megkövetelik a kisebbségek mögójük való felsorakozását, de a kisebbségi gondok megoldása terén valódi előrelépésre ők sem mutatnak hajlandóságot.

A rendszerváltás utáni, megváltozott viszonyok közepette, amikor több, egyaránt demokratikus vagy kevésbé demokratikus párt vetélkedik a hatalomért, elvi szempontból ugyanilyen sok kérdést vet fel a kisebbségi pártok odaállása valamelyik oldal mellé, ami természetesen az „ellenláb” kisebbségi pártok megjelenéséhez és a kisebbségi szavazótábor megszólításához vezet.

3. 4. 2. *Kormányzati részvétel*

A Kárpát-medencében már minden kisebbségi magyar közösség rendelkezik a magyar nemzetiségű személyek kormányzati részvételének tapasztalataival.

Jugoszlávia és Szerbia vonatkozásban elmondhatjuk, hogy az elmúlt évtizedekben is szinte mindig voltak magyar nemzetiségű személyek legmagasabb vezetői pozíciókban mind a kormányban, mind a pártvezetésben. A magyar kisebbségi közösségnek azonban nem volt módja tevékenységükre bármilyen hatást gyakorolni. Ebben az alapvető kérdésben nem hozott változást a (jórészt csak jelképes, intézményi háttér nélküli) nyílt vertikális szerveződés 1989 utáni létrejötte sem. Továbbra is jelentős posztokon voltak és vannak magukat magyar nemzetiségűnek valló, vagy magyar származású személyek, akik a kormánypolitika megvalósításával kapcsolatos elvárások teljesítése keretében pozíciójuk alapján nem tudták, vagy nem is akarták befolyásolni a magyar közösség helyzetét. Valójában az ilyen elvárás nem is lenne elvszerű, hiszen ha a parlamentáris demokrácia elveinek következetes érvényesítése mellett szállunk síkra, akkor a végrehajtó hatalom képviselőitől természetesen a demokratikus törvényhozás döntéseinek következetes végrehajtását kell számon kérnünk. A „beépülés” általi személyi befolyás lehetőségeit szinte mindig a kisebbségi elit azon tagjai emlegetik, akik szakmai érvényesülésük mellé a kisebbségi érdekképviselő szerepkörét is maguknak szeretnék megszerezni, nem ritkán azért, mert a kisebbségi közvélemény elismeréséért és a magyar szavazatokért küzdő szervezetek a nyilvánosság előtt is gyakran megütköznek a hatalomba „beintegrált” magyarokkal. E kérdés megvitatása ezért lényeges, hogy tisztázódjék: a kisebbségi érdekképviselő nem „genetikai” vagy „faji” természetű, a hatalom a kisebbségi elit tagjainak beintegrálásával (majd gyakran asszimilálásával) nem bizonyíthatja a kisebbségi kérdés megoldottságát.

Természetesen fontos, hogy egy demokratikus, polgári államban a kisebbségi közösség tagjainak is lehetősége legyen a szakmai fejlődésre és érvényesülésre, hogy nemzeti hovatartozásuktól függetlenül a szakmai képességeiknek megfelelő társadalmi pozícióba kerülhessenek, de a diszkrimináció tiltalmának ilyen megvalósulása egyéni emberi jog, s nem helyettesítheti a kisebbségi közösségi érdekképviselőt.

A nemzetállami törekvésekkel terhelt hatalom ezt a számára kellemetlen kettősséget úgy tudja feloldani, ha a kisebbségi érdekvédelmi szervezeteket a kormányba bekényszeríti. Miután a kisebbségi szervezetek helyzete ugyan-

olyan kiszolgáltatott, mint az általuk képviselt kisebbségi közösség, kellő nyomásgyakorlás után az ilyen törekvések sikerrel megvalósíthatók. Különösen akkor, ha ebben (ugyanúgy, mint korábban e szervezetek fennmaradásában és tevékenységének korlátozott keretek közötti engedélyezésében) nemzetközi és államközi egyetértés is tapasztalható.

3. 5. *A feladatok*

A nemzeti kisebbségi közösség alapvető érdeke az, hogy tagjainak mint személyiségeknek az önmegvalósítási lehetőségeit kiszélesítse. Az tehát, ami a többségi nemzet tagjaié is, csakhogy a nemzeti kisebbségek tagjainak személyisége egy olyan lényeges tulajdonságban különbözik a többségi nemzet tagjainak személyiségétől, amely az önmegvalósítás azonos szintű lehetőségéhez külön feltételeket igényel. Emellett az önmegvalósítás bizonyos területeken csak a nemzet mint közösség többi tagjaival együttesen, tehát a nemzet részeinek integrálódása által lehetséges, ami magában hordja az adott állam más nemzetiségű polgáraival szembeni megkülönböztetésüket is.

És itt érkezünk el az egyik érzékeny kérdéshez: összeegyeztethető-e az egyéni emberi jogok mindenekfelettségének liberális elvével az egyes nemzeti közösségekhez tartozó személyek különleges jogállása „alanyi jogon”, tehát a közösséghez való tartozás tényének alapján?

Kétségtelen, hogy az állami közösségek tagjai „alanyi”, vagyis állampolgári jogon rendelkeznek ilyen jogállással. Az egyes állami közösségek, tagjaik tevékenysége, erőfeszítése és áldozatvállalása eredményeként, létrehozhatnak meghatározott értékeket, amelyek gyümölcsét is közösen élvezik, sőt ezt a jogot tagjaik utódai is örökölhetik. Ez lehet az alapja annak, hogy megkülönböztetett helyzetben vannak azon embertársaikkal – más országok polgáraival – szemben, akik ezeknek az értékeknek a létrehozásában nem vettek részt. Ezzel indokolható például a személyek mozgásának, letelepedésének korlátozása az államhatárok ellenőrzése által.

Ugyanakkor feltehető a kérdés, vajon a nemzeti közösség ugyanilyen értelemben hoz-e létre olyan értékeket – az állampolgári keretekhez hasonlóan – ugyancsak a nemzet tagjainak közös vívmányaként lehet tekinteni? Kétségen felül áll, hogy ilyen értékek születnek, s még az is kimondható, hogy az ilyen értékek az emberiség fejlődését tartósabban és mélyebben meghatározták, mint az előbbiek. Ez érthető is, hiszen a nemzet a fejlődés hosszantartó

folyamata által alakul ki, míg az állam – különösen térségünkben, és még inkább századunkban – gyakran politikai elitek döntésének a szüleménye.

A kérdés tehát: miért állna ellentétben az egyéni emberi jogérvényesítés liberális elvével, ha bizonyos közösségi vívmányok a nemzet mint közösség tagjai által élvezhetők, ha az állami közösség tagjainak esetében ezt elfogadjuk?

Térségünkben a nemzeti közösséghez tartozás sokkal inkább vállalás, személyes döntés kérdése, mint az állampolgári hovatartozás. A személyes döntési lehetőség kérdésének lényegét nem érinti az a körülmény, hogy az emberek viszonylag nagy többsége ragaszkodik elődeinek nemzeti hovatartozásához, tehát elfogadhatatlan az a szemléletmód, amelyre magának a fogalomnak az elnevezése utal, az ugyanis, hogy a nemzet esetében „nemzessel”, tehát vérségi alapon létrejött közösségről van szó. Azonban már maga a kifejezés is jelzi, hogy itt olyan, egymás közelségében, egy közösségben élő, vagy mély szellemi kapcsolatban álló személyekről van szó, akik az együttélés hosszú folyamatában kialakították az együttélés általánosan elfogadott, íratlan és írott szabályait. A nemzetállami felfogás alapján e szabályok kodifikálása, végrehajtása és végrehajttatása lenne az állam, mint a nemzet intézményes keretének a feladata.

Azonban éppen az egyén felszabadulása, az emberi jogok térhódítása tette alkalmatlanná az államot a nemzeti közösségi érdekek érvényesítésére (amihez csak adalék volt térségünkben a nagyhatalmi politikai határtologatás általi „kollektív büntetés”).

A többnemzetiségű kelet-közép-európai szocialista államok a nemzet fogalmának átértelmezésével kívánták a „nemzetet” továbbra is a társadalmi kohézió és integráció legátfogóbb intézményeként fenntartani. Utalhatunk itt a „szocialista nemzet” Romániában meghirdetett koncepciójára, vagy a „jugoszláv nemzet”, azon belül a „jugoszláviai magyar nemzet” kialakulásának elképzelésére. Valójában minden ilyen próbálkozás mögött hegemonista, beolvasztási törekvések álltak, a nemzetek pedig túléltek ezeket a több évtizedes megpróbáltatásokat is.

A nemzet tehát az államnál sokkal szerveesebb értékteremtő társadalmi közösség, érdekeit azonban azért nem tudja érvényesíteni, mert ehhez nem rendelkezik intézményes keretekkel. Ugyanakkor az állam a kisebbségi nemzeti közösségek önmegvalósítási törekvéseinek akadályozásával továbbra is a kohézió megerősítésére, hegemoniájának biztosítására törekszik.

Ha a nemzeti közösség érdekérvényesítési igényét jogosnak tekintjük, miközben az állami és a nemzeti közösség fogalma nem esik egybe, két megold-

dás lehetséges: vagy az állam intézményrendszerének visszahelyezése a nemzeti érdekek képviselőjének szerepkörébe, vagy a nemzeti közösség új érdekképviseleti intézményrendszerének kialakítása. Az európai méretű integrációs folyamatok közepette, amikor az államok szuverenitásuk mind nagyobb részét adják le az integráció nyújtotta előnyök fejében, csak az utóbbi megoldás jöhet számításba.

Ennek az új intézményrendszernek a kialakítása az alapvető feladat.

3. 5. 1. Magyar–magyar párbeszéd

Az elmúlt nyolc évtizedben a magyar nemzet részei rendkívül különböző körülmények között éltek. Más-más kulturális környezet, különféle többségi nyelv, sokfajta ideológiai befolyás, eltérő életszínvonal közepette néha évtizedeket töltöttek úgy, hogy alig érintkeztek a magyarországi impulzusokkal. Ennek ellenére minden közösségben tovább élt a nemzeti örökség megőrzésének, és ugyanígy az új nemzeti értékek teremtésének igénye is (amelyek összehasonlító elemzése még előttünk álló feladat). Nem indult meg tehát a nemzeti szétfejlődés, az önálló nemzetté válás folyamata, bár helyell-közzel felmerültek (és politikai támogatásban is részesültek) ilyen konstrukciók.

Ennek ellenére a magyar állam ugyanúgy hibát követne el, ha a nemzeti reinteegrálódás során nem venné figyelembe az egyes nemzetrészek majd egy évszázad során kialakult sajátosságait és mai életük különböző állami kereteit, mint amikor az utódállamok kétségbe vonják a területükön élő kisebbségek önmegvalósítási törekvéseinek jogosságát. Mint mondtuk, a nemzeti közösséghez tartozás az önmegvalósítás eszköze, dinamikus kategória, s e dinamikus jellegének megszűnésével elkezdődik a beolvadás.

E megállapításból két következtetés ered:

- a nemzeti reinteegráció intézményes keretét a participáció, tehát a magyar–magyar párbeszéd elvei alapján kell kialakítani;
- az integrálódás előnyeiből való részesedést a közös nemzeti értékteremtésben való részvételhez kell kötni.

A magyar–magyar párbeszéd intézményesített formájában képviselhetné magát minden olyan magyar közösség, amely képes érdekeit és értékeit megjeleníteni. Feladata a nemzetpolitika stratégiai céljainak meghatározása és az azok megvalósításával kapcsolatos tevékenység összehangolása lenne. Ez az intézményes keret tenné lehetővé annak megvitatását, hogy milyen módon képes a nemzet mint közösség értékeket teremteni, ki mit tud vállalni a feladatokból, s ennek alapján ki hogyan részesülhet a közösséghez tartozás

alapján az eredményekből. Egy ilyen testület alapvetően nem „politikai döntéshozóként” hanem egyféle „szellemi tőzsde” módján képes működni, amelynek alapvető tevékenysége nem a szavazás, hanem a csere. E jellege résztvevőinek körét is meghatározza.

Az ilyen „csúcsok” kezdeményezése nagy hagyományokra tekint vissza. A kísérletek mindegyike azért bukott el, mert a kezdeményezést a résztvevők vagy állami-, illetve pártpolitikai célokra igyekeztek felhasználni, vagy pedig a kölcsönös bizalmatlanság miatt attól tartottak, hogy az ilyen testület legitimitása korlátozza mozgásterüket. Így már kezdetben kiderült, hogy a lényegi kérdéseket nem lehet nyíltan felvetni és megtárgyalni, és a kezdeményezés (mondhatnánk: mindkét oldalról) a kirakatpolitika eszköze maradt.

A magyar–magyar csúcs szerepét a Kárpát-medence magyarságának integrációja terén nagyjából ugyanolyannak látom, mint amilyen szerepet az Európa-csúcsok jelentettek az európai integráció terén, tehát a közös cselekvési programot kell általa kialakítani azoknak az intézményeknek a létrejötte érdekében, amelyek a nemzeti érdek hatékony feltárását, kifejezését és képviselését lehetővé teszik.

A különbség viszont abban van, hogy a hatásköröket illetően pontosan fordított sorrendben kell elindulni, mint az európai integráció esetében. Az európai folyamatoknak ugyanis két része különíthető el világosan. Egyrészt zajlik az integráció folyamata a biztonság, a gazdasági hatékonyság és a demokratikus társadalmi rendszer megszilárdítása érdekében, másrészt a nemzetállami szuverenitás korlátozása folytán fokozódik a nemzeti érdekek és sajátosságok intézményes kifejezését és érvényesítését célzó új intézményes megoldások iránti igény (a lokális és regionális identitások reneszánusza). Stabilitást csak e két párhuzamos folyamat egyidejű kezelésével lehet szavatolni. Az integrálódás és differenciálódás párhuzamos folyamatának kölcsönhatása határozza majd meg azok ütemét és mértékét is.

Ezért éppen a nem integrálható, az anyanyelv és kultúra területét érintő együttműködés, összehangolás és kapcsolattartás témáit kellene a magyar–magyar csúcs figyelmének középpontjába állítani. Az ezek terén kialakítandó nemzeti stratégia érvényesítésére létre kell hozni a megfelelő operatív intézményes kereteket. E folyamat magával hozná a más területeken érvényesíthető közös cselekvési programok kialakulását is. Ilyen értelemben a Kárpát-medence magyarságának reintegrációja egyfajta kísérletnek is számíthat, amelynek eredményei iránt – az ott is jelentkező ilyen természetű gondjaik kezelése céljából – érdeklődni fognak a fejlett nyugati államok is.

3. 5. 2. A kisebbségi szerveződés

A kisebbségi politikai szervezetek legfontosabb feladata a jelenlegi – számukra igen szűk mozgásteret biztosító – körülményekben az olyan politikai stratégia világos megfogalmazása, amely a kisebbségi közösség keretében a legszélesebb konszenzusra ad esélyt. A Kárpát-medence magyar kisebbségi szervezeteinek egyik legnagyobb gyengesége, hogy nincs eléggé markánsan megfogalmazott programjuk. Valójában a világos program kialakítása és végrehajtása során rendeződnek a leghatékonyabban és legdemokratikusabban a szervezeten belüli problémák is. A programalkotó tevékenységet nehezíti az olyan mesterséges „platformosítás”, amely lehetetlenné teszi a belső erőviszonyok érvényesülését és a hatékony döntéshozatalt. Ahol azonban a szervezetek elutasítják a „platformosodást”, ott ellenpártok nőnek följük. Mindkét megoldás az önálló cselekvőképesség korlátozását célozza. Hamis és káros az az érvelés, hogy a kisebbségi politikai szervezet „egységének” fenntartása mindenek felett álló érték. A legfontosabb a kisebbségi közösség öntudatosodásának (önismeretének) előmozdítása, tehát a közösség, nem pedig a szervezet egysége. Ehhez pedig arra van szükség, hogy a közösség tagjai megismerhessék és mérlegelhessék a lehetséges politikai stratégiákat, s e folyamat során alakuljon ki a prioritások rendszere és a közös politikai akarat. Amely szervezetben a tagság ezt nem tudja a vezetőségtől kikényszeríteni, ott erős bénító tényezők húzódnak meg a háttérben.

A meglevő magyar kisebbségi szervezetek legtöbbször szerkezeti reformja nehezen megvalósítható. Létrejöttük és működésük körülményei folytán a sok beépített „fék és ellensúly” kiiktatása után is megmaradna az alapvető kérdés: melyek azok a kisebbségi közösségen belüli valós erők, amelyek érdekeiknek a politikai szintéren szervezeti formában való megjelenítését igénylik. Miután a kisebbségi közösség politikai szubjektum voltának megerősödését mind az anyaország, mind az utódállam saját érdekeivel ellentétes, „zavaró” körülménynek tartja, és a meglevő szervezeteket a legjobb esetben is saját érdekei megvalósításának „áttételeként” igyekszik felhasználni, azok mind kevésbé tudnak szervesen beépülni a kisebbségi társadalom szerkezetébe. Alapvetően tehát először a kisebbségi közösség életképességét kell erősíteni, hogy a szerkezetében álljanak be olyan változások, amelyek azután a struktúraváltáshoz elvezetnek. Nem az elit fogja a struktúraváltást elvégezni, hanem a struktúra fogja saját elitjét kialakítani. Ellenkező esetben marad az eddigi három alternatíva: az alávetettség, az elvándorlás és a beolvadás.

3. 5. 3. Az autonómia

Miután a nemzet szellemi-kulturális, az állam pedig jogi és alapvetően területi-adminisztratív kategória, kereteik természetszerűleg nem eshetnek egybe. De nem is létezhetnek egymástól teljesen függetlenül, amolyan párhuzamos rendszerekként, mert a kulturálisan semleges állam logikai konstrukciója a gyakorlatban illúzióknak mutatkozik, hiszen számos gyakorlati eljárása akaratlanul is egy meghatározott nemzeti-kulturális közösséget részesít előnyben (az adminisztráció nyelve, az iskoláztatás rendszere stb.). Gerald Johnson szavaival élve: „egyike a történelem apró iróniáinak, hogy az óvilágban egyetlen többnyelvű birodalom sem kényszerített annyira könnyörtelenül egyetlen nyelvet egy egész népre, mint azt a liberális köztársaság tette, azzal a jelszóval, hogy minden ember egyenlőnek teremtett”.

A két rendezőelv közötti eltérés a történelmi helyzet folytán éppen Kelet-Közép-Európában a legkifejezettebb. Ugyanakkor az autonómia-formák alkalmazása terén a fejlett nyugati államok gyakorlata messze a Kárpát-medencében tapasztalható állapotok előtt jár, így az ilyen követelésekkel szembeni ellenállásuk teljes mértékben tükrözi érvelésük következetlenségét. Ennek egyik legjellegzetesebb példája a nacionalizmusok felosztása „polgári” és „törzsi” nacionalizmusra. Mindez, elsődleges tézisünk alátámasztása mellett, azt is bizonyítja, hogy a nyugati civilizáció államainak instrumentalizáló törekvése nemcsak belső, hanem külső viszonyaira is rányomja bélyegét. A kelet-közép-európai térség Európai Unióba való sikeres integrációjával e kettősséget is túl kell haladni. Éppen itt kell – nemcsak a nemzeti érdek érvényesítése, hanem a stabilitás érdekében is – mihamarabb megtalálni a méltányos kompromisszumot a nemzeti önrendelkezés és az állami szuverenitás elve között. Ez a kompromisszum a határon túli magyar közösségek politikai szubjektum voltát is szavatoló autonómia lehet. Olyan közjogi keret tehát, amely a magyar közösségek számára

(1) demokratikus belső legitimitáson alapuló koordinációt és képviselést szavatol;

(2) a nemzeti identitás megőrzése szempontjából fontos intézmények működtetését e képviselő hatáskörébe helyezi;

(3) szavatolja az ilyen intézmények működésének anyagi és jogi feltételeit a képviselt közösség tagjainak alanyi jogán;

(4) megfelelő külső (kétoldalú vagy ennél szélesebb nemzetközi) jogi rendelkezések szavatolják fennmaradását.

A felsorolt elvek alapján a kisebbségi nemzeti közösség önmegvalósítását célzó intézményrendszer számos formája elképzelhető. Az egységes megoldások gondolata szembe áll magának a problémának a lényegével, vagyis azazal, hogy sajátos helyzetre kell sajátos megoldást találni. Amikor tehát arról beszélünk, hogy az emberi jogegyenlőségből való kiindulás elveti a kettős mérce alkalmazását, akkor nem a megoldási technikák szabványosítására kell gondolni, hanem annak a vezérelvnek az elfogadására, hogy minden közösségnek joga van önmagát definiálni, érdekeit feltárni, kifejezni és képviselni, és e folyamathoz megfelelő intézményrendszert demokratikusan létrehozni és működtetni. A többi már az érdekek és érvek egyeztetésének és ütköztetésének hosszú, talán végtelen folyamatába tartozik.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A nemzet több mint a közös nyelv, a gazdasági kapcsolatok összessége vagy az azonos politikai szerveződéshez tartozás tudata. Létrehozásához és fenntartásához nem elegendők azok az adminisztratív-jogi intézkedések, amelyek előírják a közös iskolai tanterveket, kötelezővé teszik az irodalom és egyéb szellemi termékek kölcsönös megismertetését, vagy különböző nyelveket közösként deklarálnak. A nemzetfejlődésre kihatnak mindezek a mozzanatok, s még számos körülmény, amelyet csak nagyon széles interdiszciplináris identitáskutatások útján tudunk megközelíteni, elemezve az identitás tudatos és tudattalan elemeinek megnyilvánulásait a gazdaság, a politika, a kultúra, a szociológia, a pszichológia területén. Jelenlegi tapasztalataink birtokában semmiképpen se vonhatjuk kétségbe a csoportidentitások pluralitásának tényét, azt is elfogadva, hogy a csoportidentitások preferenciája helyzetenként változékony lehet, s némelyikük időnként és időlegesen jelentős társadalmi mozgásokat is indukálhat. De közülük egy sem tudott működőképes társadalmi közösség integrációs elveként tartósan fennmaradni. Ezt a szerepet eddig csak a nemzeti identitás tudta betölteni, ha immanens értékrendjével képes volt útját állni az egyéb csoportidentitások közötti ellentétek antagonizmusba fordulásának.

Elvben nem zárjuk ki azt a lehetőséget, hogy a „domináns eszme” több nemzeti közösséget is képes társadalommá integrálni, de e képessége alapvetően két tényezőtől függ. Egyrészt attól, hogy a nemzetállamok eszmerendszeréhez viszonyítva mennyivel jár előbbre a civilizációs fejlődés nyomvonalán, másrészt pedig attól, hogy kereteiben ki tudja-e alakítani a nemzeti közös-

ségek önmegvalósítását szavatoló intézményrendszert. A kelet-közép-európai viszonyok ismeretében ennek számos nehézségét tapasztaljuk. Az erőszakos és önkényes határmegvonások, a történelmi emlékezet, az államhatalmi elitek frusztráltságából eredő agresszivitás és indoktrináció a nemzetállamot megkerülhetetlen kategóriává teszi, mely azonban csak akkor lesz képes a többi csoportidentitást megjelenítő intézményrendszert tartósan működképes keretbe foglalva biztosítani a stabilitást, ha elfogadja saját nemzeti korlátait.

Az államoknak tehát önkorlátozó módon lehetővé kell tenniük a nemzeti közösségek intézményesülését, hogy azok megfelelő módon képviselhesék kollektív érdekeiket. Ez ugyanolyan előremutató lépés, mint az, amelyet a polgárosodás során a feudalizmus alattvalói szemléletének meghaladásával az egyén, a polgár felszabadulása által megtett a nyugati civilizáció. Hogy ezzel milyen óriási energiák szabadultak fel, és hogy ez a folyamat nem romboláshoz, széteséshez, hanem fejlődéshez, integrációhoz vezetett, azt a történelmi példák hosszú sora bizonyítja.

E folyamatban az egyén elnyerte szabadságát, s ez minden kényszernél nagyobb ösztönzést jelentett számára. Most ugyanezen az úton haladva nyerheti el magának a szabad közösségteremtés jogát. Ma az államellit ez ellen ugyanúgy küzd, mint ahogy küzdött a polgárosodásnak ellenszegülő feudális arisztokrácia: őrizte monopóliumát. Ha azonban a nemzetek stabilabb, tartósabb, mélyebben az emberi természetben gyökerező társadalmi struktúrák létrehozására képesek (és a tapasztalat ezt mutatja), akkor a demokratikus állam egyetlen kitörési pontja: nemzetállami törekvéseiről lemondva elfogadni a nemzeti közösségek intézményesedési folyamatát, és a közöttük kialakult viszonyrendszer általánosan elfogadott szabályainak betartása felett őrködni ugyanúgy, mint azt tennie kell az állampolgári jogegyenlőség betartatása esetében is.